

УДК 821. 161. «18»

Ткаченко В. І.
кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри української літератури
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського

ДО ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

(на матеріалі прози Ганни Барвінок)

У статті розглядається художня проза Ганни Барвінок з позицій української ментальності, що впливає на характер літературної творчості та основні архетипи української літератури II половини XIX століття.

Ключові слова: характер, емоційність, кордоцентризм, ментальність.

В статье рассматривается художественная проза Ганны Барвинок с точки зрения украинской ментальности, которая влияет на характер литературного творчества и основные архетипы украинской литературы II половины XIX века .

Ключевые слова: характер, эмоциональность, кордоцентризм, менталитет.

In this article Hanna Barvinok's literary prose is considered in terms of Ukrainian mentality, that has an influence on character of literary creative work and main archetypes of Ukrainian literature of the second half of 19th century.

Key words: personality, emotionality, heart philosophy, character's personality.

Актуальність нашого дослідження обумовлена потребою оцінити прозову творчість Ганни Барвінок з позицій української ментальності. *Тему* української ментальності в різні часи досліджували: В. Храмова, П. Юркевич, Д. Чижевський та ін. *Мета* статті: осмислити ідейно-естетичні особливості прозової спадщини крізь призму української ментальності.

Особливості національної ментальності виявляються в культурі через нахил до контрастності, динамічності, декоративності та романтичної ідеалізації. Саме такі культурно-архетипні ознаки впливають на естетику та ідеологію українського романтизму. Особливо ж впливовими виявляються в ньому ідеї народності, всеслов'янського єднання, романтично модифікована філософія чуттєвості (серця). Ганна Барвінок належить до плеяди прозаїків, для яких характерна увага до питань етичного плану. Основу світоглядних уявлень авторки формує своєрідний симбіоз релігійно-християнських знань. Письменниця, як і її героїні, дбає про внутрішній світ, гармонію, душевну чистоту. Як слушно зауважують дослідники, *«сама українська психічна структура вирізняється емоційно-почуттєвим характером, «кордоцентричністю», який полягає у естетизмі українського народного життя і обрядовості, в артистизмі вдачі, у прославленій пісенності, у своєрідному м'якому гуморі – це дар Божий»* [Українська душа 1992: 10]. Цим даром скористалася письменниця у творчій роботі. Послуговуючись філософським інструментарієм, вона вибудовує свою концепцію «філософії життя». В українській ментальності нею став кордоцентризм, як питома національна філософія.

Учення кордоцентризму, або «філософії серця», в українській суспільній думці виникло і розвинулось у середині ХІХ століття і пов'язане з ім'ям Памфіла Юркевича. Серед специфічних рис філософії П. Юркевича традиційно підкреслюють її християнський антропологізм, що особливо виділяється у вченні про серце як дійсне осереддя людського духу. Ця центральна ідея вказує і на зв'язок вчення мислителя з давньою традицією української філософії.

Специфічно українською вважає «філософію серця» і Д. Чижевський, виділяючи серед типових рис українського національного душевного складу емоціоналізм, він пише: *«почуття, емоція оцінюється навіть, як шлях пізнання (Гоголь, Юркевич). «Філософія серця» (Юркевич) є характеристична для української думки»* [Чижевський 1983: 9].

Основні ідеї П. Юркевича, зокрема ті, що людина починає свій моральний розвиток із рухів серця; ідея двоїстої природи людини – тілесної і духовної, матеріальної й ідеальної; поняття морального закону і вчення про обов'язок виконувати його; нарешті, твердження, що *«серце є осередок душевного і духовного життя людини, що у серці зачинається і народжується рішучість людини на ті чи інші вчинки, в ньому виникають багатоманітні наміри й бажання; воно є основа волі і її прагнень... Серце є зосередженням різноманітних душевних почувань, хвилювань і пристрастей»* [Юркевич 1990: 70-71] – лягли в основу багатьох творів І половини ХІХ століття (як прямо, так і опосередковано). Це стосується Г. Квітки, П. Куліша і особливо Ганни Барвінок.

Проза Ганни Барвінок цілком створена у дусі кордоцентризму, що був визначальним для цього періоду, адже авторка спирається на «почуття-емоції», «життя серця» людини, що дійсно постає тут як *«орган найвищого духовного значення»* [Ярмусь 1979: 28], розкриває менталітет українців, який був зафіксований, усталений віками.

Твори Ганни Барвінок раннього періоду вирізняються сильним впливом «філософії серця», нею визначається, з неї випливає. Це стосується оповідань –

«П'яниця», «Восени літо» (1860), «Лихо не без добра» (1860), «Вірна пара» (1860), «Не було змалку, не буде й до' станку» (1861).

Характерними рисами письма Ганни Барвінок стали емоційність, сентиментальність, ліризм, естетизація народного життя, чутливість, прагнення до свободи. Саме такі ознаки національної ментальності впливають на характер літературної творчості та основні архетипи української культури. Сакральні архетипи душі, серця, долі виразно виступають в оповіданні Ганни Барвінок «Русалка». Напівфантастичній історії романтичної героїні передуює епіграф, взятий з народної пісні:

Десь ти мене, моя мати,

В барвінку купала,

Купаючи проклинала,

Щоб долі не мала [Ганна Барвінок 2001: 163].

Не заможність, не воли й корови, не гроші, – а серце, стан душі визначають усе життя, дарують відчуття щастя чи смутку, світлої радості або горя (ніби й безпричинних), змушують нудити світом. Такого переконливого вираження принципів кордоцентризму українська література до Ганни Барвінок ще не знала.

В оповіданні «П'яниця» розвиток почуття, життя серця, настроєвість, увесь внутрішній світ героїні твору Стехи – дівчини, далі жінки, матері – є основою сюжету твору, простого й складного водночас. Не моралізаторська нота засудження пияцтва як суспільного лиха, не осудження п'яниць як людей аморальних, що чинять лихо собі й своїй родині передусім, – в центрі уваги наратора мотив жіночого серця, що вміє прощати, що хоче відродити до повноцінного життя близьку людину. Тут ми спостерігаємо євангельську любов, як найвищу цінність будь-якого християнина. Б. Грінченко про цей твір писав: *«В оповіданнях Г. Барвінок культурність нашого народу не пішла наперед, а подалася назад: Хвастик (П'яниця) не соромиться прилюдно ганьбити й катувати свою жінку, – ми вже бачили, яке її життя було. Таке становище примушує жінку обурюватися проти прав чоловіка над нею, проти*

тієї форми одружіння, яка є... Але і тоді, в старовину, і тепер одна риса вражає в нашій жінці: се величезна, безмірна сила всепрощення. Хоч як знущуються чоловіки з Параски (Хатнє лихо) та з Стехи (П'яниця), але ніколи не здоліють подужати сієї сили. Історія Стехи – се історія прощення. Воно стає саможертвою там, де справа зачіпає діти... Задля дітей вона піде – як от Стеха – на всяке лихо, на всяке мордуваннє» [Ганна Барвінок 2001: 383-384]. Це ще раз підтверджує думку дослідників української ментальності, що в житті українців «емоції відіграють велику роль і часто навіть переважають над інтелектом і волею» [Українська душа 1992: 36].

Спочатку, ще в молодості, дівчину вразила надзвичайна, як їй здається, краса хлопця; а всі інші риси його вдачі – безгосподарний, легковажний, ще й охочий до чарки – для неї нічого вже не важать. «Та подивитись тільки на мого Гриця, – думає закохана дівчина, – то мов серцем до серця притулитись. Хороший же бо такий, як намальований!» [Ганна Барвінок 2001: 126].

Не зважає вона і на доброзичливі застереження батька («Дитино моя! ти мов з огнем жартуєш, а моє серце в'яне. Не заглядайся на його чорні брови, щоб вони тобі не сталися налигачем! Гляди ж, не жалійся послі; не шукай у мене поради; не кволись, як воно вийде не так...») [Ганна Барвінок 2001: 126].

Хоч батькове слово вразило Стеху у саме серце, хоч приснився їй і страшний сон-віщування під Новий рік, вона не змінила свого рішення одружитися з Грицем: «Що се за сон? проти чого? – думаю собі. Чи мені батька слухати, чи свого серця? Послухаю серця!... Та й пішла за Грицька» [Ганна Барвінок 2001: 127].

Феномен краси, що обумовив рішення дівчини, часто виступає в українським фольклорі й літературі вирішальним фактором у прийнятті героями рішення у справах кохання. Нелегке, сумне життя з чоловіком-красенем, гірким п'яницею, обирає і героїня оповідання Ганни Барвінок.

Всього довелося зазнати Стесі: сорому від людей, злиднів (все, що заробляє чоловік-швець, він пропиває з такими ж п'яницями у корчмі), побоїв, принижень. Довго не може жінка розпрощатися з мрією зробити чоловіка

внутрішньо таким же привабливим, яким він є зовні (точніше, був – з часом через пияцтво краса зникає). Все використала Стеха: терпіння, умовляння, християнську відплату добром на зло. Особливо гірко було їй терпіти кпини й побиття від чоловіка через свою нібито безплідність. Але народилася перша дитина. Зрадив першому внучкові старий батько, а Гриць навіть пожалів дружину. *«...Тихим голосом до мене промовив: «Обідив я тебе бідненьку вчора», – і так зчервонів, як мій очіпок. Ми всміхнулись... Я таки й кажу: «Не роби цього ніколи, Грицю. Бо хто ж твоїх діток буде доглядати, як я все буду тужити?» Він таки тихою ходою відійшов і до самого смерку шив»* [Ганна Барвінок 2001: 133]. Просвітлення, тиха радість повертають батька в сім'ю.

Щасливі хвилини просвітлення стають все рідші. Гриць навіть після народження другої й третьої дитини не покидає пиячити, родина занепадає. *«Пустився берега зовсім. Не настачуть мої руки на трьох дітей і на його»* [Ганна Барвінок 2001: 134].

Нищиться господарство, а діти підростають. Змучена мати, не маючи змоги спорядити їх до школи, віддає служити в найми.

Здається, терпіння Стехи невичерпне, але врешті втратила вона свою сліпу любов до чоловіка, залишився в її душі тільки жаль, як до невиліковно хворої людини. Останній гіркий епізод – чоловік, геть пропившись, пробує продати єдине, що залишилось у них – батьківську хату. Громада і суддя не дозволили, *«...а хата все таки при дітях зосталася»*. І останнє, що залишилося в душі жінки, не відчай, не прокльони, – а гірке подивування. *«Боже мій! як згадаю, що сей же самий чоловік, як гарненько було до мене заговорить, то мов янголи своїми крильцями на мене вітрець поженуть, мов Господь свою хвалу на мене зхилить. А тепер що?!»* [Ганна Барвінок 2001: 145].

В образі Стехи авторка підкреслила такі риси, як доброта, лагідність. Найбільше виявляються вони у материнських почуттях жінки. Навіть до п'яниці-чоловіка вона ставиться по-материнськи: пояснює, просить. Жіночність Стехи виявляється і в її умінні сильно й вірно кохати. І тільки безмежна

духовна спустошеність чоловіка, його брутальна поведінка щодо неї і дітей, викликають у неї слова обридження й подивування: чи цього ж вона любила? Скоріше, мабуть, жінка любила свою красиву мрію... В текст оповідання вплетено низку народних пісень: це й епіграф, взятий з «жіноцької пісні», й побутові пісні родинного характеру, зокрема про роль чоловіка, батька в сім'ї, і пісні про кохання, про гірку долю жінки через пияцтво, господарське недбальство чоловіка тощо. В сконденсованій формі в них передана мораль і етика трудового селянства, що складалася віками, за якою воно жило.

Все тут говорить про «концентрацію на фактах, проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу; прояви сентиментальності, чуттєвості, емпатії» – про те, що дослідник А.Баронін називає *«інтровертністю вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, – ознакою менталітету українського народу»* [Баронін 2000: 66].

Повага до свого роду, його вдатності, – сили, краси й розуму – звучить чи не з найбільшою силою в оповіданні «Праправнучка Баби Борця» (1893). У творі дві героїні – Маруся Стусанівна, праправнучка, і авторка – наратор. Основна розповідь ведеться Марусею, – автор лише коментує, спрямовує, поглиблює своїми роздумами-висновками слова героїні. І перша похвала – Марусиній гордості за своїх предків. *«Вподобала я, – говорить нараторка, «баринечка», – в простій козацькій спадковій тишій своїм поважним родом. Ідеал аристократства, вищості, луччості людської, не чужий се ідеал, як бачу, й нашому протонародньому демосові. Не вподобав демократ русин свого давнього панства – кого за чужоземний звичай, кого за чужовірство. Та саме іменованне молодій парі князем і княгинею, а їх пошту боярами показує нам національний погляд на людей вищого зросту громадянського»* [Ганна Барвінок: 145].

І ще один цікавий момент підкреслює авторка-наратор, називаючи його «жіноцьким питанням». Маруся Горбоносиха в своїх нескінченних монологах так говорить про чоловічу гордість і свавілля: *«Моя прабаба яка, а перед чоловіком зменилась, корилась йому. А якби чоловік придався борцем, то вже*

б носа до неба дер би. Горді люде, і не приступи до його. Що як то вже святий Петро про нас, про жінок, турбувавсь, ходячи з Ісусом Христом по землі! Не вважали й на його, знехтували. Такі вони ті чоловіки» [Ганна Барвінок 2001: 203].

Авторка резюмує: *«Се мене вразило. Жіноцьке питання в протонародньому розумі он як давно вже стоїть на ряду» [Ганна Барвінок 2001: 204].*

Феномен краси, як особливий компонент менталітету українця, в першу чергу жінки-українки, знаходить своє відображення в малій прозі. Ганна Барвінок, як правило, показує очима героїнь красу сільських сцен, пейзажів, уславлену красу традиційного чи жіночого убрання, природи. Так, у новелі «Квітки з сльозами, сльози з квітками», йдеться про рукотворну красу, яка становить неодмінну частину українського менталітету: красу вишиванок, рушників, жіночих уборів. Дівчата-майстрині, які творять цю красу – Настя та Улита – мають фізичні вади, що не дозволяє їм бути щасливими у особистому житті. Своє горе вони намагаються втамувати піснями, *«співають пісень одну за однією, – мов річка лється пісня за піснею... а дівчачі співи луною по всьому селу розлягаються» [Ганна Барвінок 2001: 100]: «Чи всі ж тії сади цвітуть», «Половина садів цвіте», «Уродила мене мати», «Ой не стій, вербо, над водою», «Цвіте мачок», «Що я роблю, дбаю, та долі не маю». Багатство вражень – зорових, слухових – створює картину, яка залишається в пам'яті назавжди. Краса постає тут як самодостатня сила, що наповнює сенсом життя, ушляхетнює душу людини.*

Основна ідейна парадигма художньої спадщини Ганни Барвінок полягає в розкритті й утвердженні ментальності українського народу, увиразненні її основних рис на різних, соціальних і побутових, обширах матеріального та духовного життя. Широко спираючись на філософську традицію кордоцентризму, питомої української «філософії серця», романтизму, а також і реалізму, просвітництва, модернізму, що побутували в українській літературі кінця XVIII – початку XX ст., Ганна Барвінок вибудовує свою художню

систему, в якій наскрізним є морально-етичне начало, що є прикметою національної вищості української нації.

БІБЛІОГРАФІЯ

Баронин 2000 – Баронин А. Этническая психология. – К.: Тандем, 2000. – 264 с.

Ганна Барвінок 2001 – Ганна Барвінок: Збірник до 170-річчя від дня народження (Ред. В. Шендеровський, уклад. В. Яцюк). – К.: Рада, 2001. – 556 с.

Українська душа 1992 – Українська душа (За ред. В.Храмової). – К. : МП «Фенікс», 1992. – 128 с.

Чижевський 1983 – Чижевський Д. Нариси з історії філософії в Україні. – Мюнхен, 1983. – 175 с. – друге видання.

Юркевич 1990 – Юркевич П. Философские произведения. – М. : Правда, 1990. – 672 с.

Ярмусь 1979 – Ярмусь С. Памфіл Данилович Юркевич (1826-1874) та його філософська спадщина. Вст. ст. // В кн. Юркевич П. Твори. – Вінніпег, 1979. – 142 с.